

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 21 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2021

Molla Lutfi Özelinde Dilbilim-Vaz' İlişkisi

Relationship Between Linguistics and 'ilm al-wad' According to Mullā Luţfī'

Mehdi Cengiz

*Dr. Öğr Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Assist. Prof., Artvin Çoruh University, Divinity Faculty, Department of Arabic Language and Rhetoric
Artvin, Turkey*

mehdicengiz@artvin.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-7593-1801>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.894205

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 10.03.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 25.06.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2021

Cite as / Atıf: Cengiz, Mehdi. "Molla Lutfi Özelinde Dilbilim-Vaz' İlişkisi". *Marife* 21/1 (2021), 629-646. <https://doi.org/10.33420/marife.894205>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atınlı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550

www.marife.org

Molla Lütü Özelinde Dilbilim-Vaz' İlişkisi

Özet

Modern zamanlarda özeld Osmanlının genelde ise İslam dünyasının sahip olduğu özgün bir felsefenin, bununla ilişkili olarak da orijinal bir dilbilim anlayışının var olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu sorgulama, İslam düşünce geleneğinde klasik dilbilim çalışmalarının belirlenmesini ve bunların dayandığı teorilerin ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır. İslam düşünce geleneğinin kendine has bir dilbilim anlayışı olduğunu savunan ve farklı dönemleri konu edinen birbirinden bağımsız çalışmalar olmakla birlikte bu eserlerde düşünce geleneğimizde dilbilim çalışmalarının üzerine kurulduğu ana nazariye olan vaz' olgusu dikkate alınmamış ya da teorik düzeyde incelenmemiştir. Hâlbuki özgün bir dilbilim anlayışının varlığı ancak bu düşüncenin dayandığı teorilerin tespit edilip bunların dilbilim çerçevesinde incelenmesi ile ortaya konulabilir. Bu çerçevede İslam düşüncesinin kendine has bir dilbilim anlayışı olduğuna savunan çalışmamız, klasik dilbilim çalışmalarının kurucu ilkesi olan vaz' teorisinin, dilbilimle ilişkisini Molla Lütü çerçevesinde değerlendirmeyi konu edinmektedir.

Dilbilimi gramer çalışmalarından ayıran 'dili kural koymaktan kaçınarak anlama' ilkesini, Molla Lütü'nin vaz' anlayışında görmek mümkündür. O, hem dönemin bilimsel birikimine uygun olarak dil olgularını açıklamaya çalışmış hem de dil ilimlerinin tasnifinde esas aldığı vaz' teorisini sadece Arap dili özelinde değil, bütün dilleri kapsayacak şekilde ele almıştır.

İnsanoğlunun yaşamını devam ettirebilmesi için iletişim kurması gerektiğini, bunun en güzel yolunun ise ses olduğunu ifade eden Molla Lütü, yaşadığı dönemin bilim anlayışına uygun olarak dili inceler. Bu yüzden sesin oluşum sürecini anlatırken zamanının biyoloji ve fizik bilgisinden yararlanır. Bunun yanında sesin duyulması ile oluşan zihni suretleri, kognitif psikoloji ile açıklayan Molla Lütü, kalp ile dimağ arasındaki karşılıklı ilişkiye ve bunun nefes mecrasında oluşturduğu basınca dikkat çeker. Ona göre bu basıncın arkasından nefes alma, sonuçta ise ses meydana gelir. Oluşan bu sesi formel mantıktaki lafzî- tab'î delâlet ile alakalandıran düşünür, insan ve diğer canlıları birbirinden ayıran özelliğın, akıl ve konuşma kabiliyeti olduğuna işaret eder. Dilin kaynağı konusunda ise dili, ilahî (tevkîfî) değil, toplumsal (istilâhî) bir olgu olarak tasavvur eden Molla Lütü, dil ile yazının farklı dönemlerde oluştuğunu öne sürer ve belirli aşamalardan sonra dilin zorlama kullanımlardan uzaklaştığını ifade eder. Daha açık bir ifadeyle ona göre lafızlar, ilk başlarda oldukça kaba ve kısıtlı anlamları ifade edebilirken sonraları inceler ve daha dakik manaları bildiren bir şekle bürünür.

Sözlü iletişimden yazılı iletişime nasıl geçildiğini, lafızların inceleme sürecinde olduğu gibi doğrusal bir ilerlemeye bağlayarak tetkik eden Molla Lütü, daha sonra bir lafzın bir anlamı temsil etmesi manasına gelen vaz' üzerinde durur. Vaz'ın ne olduğunu açıkladıktan sonra dili vaz' edenin, üç kısımda incelenen vaz'-ı şahsî ile müfret manalara, müfret lafızları vaz' ettiğini söyler. Benzer şekilde ona göre dili vaz' eden, aynı anlamı ifade eden ism-i fâil gibi kelime formlarını da varlık âlemine çıkarır. Belirli anlamları ifade etmek için vaz' edilen lafızların ve ilgili manaların zamanla değişebileceğini (nakl) ve bunun, şer'î ve örfî olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşeceğini dile getiren Molla Lütü, kelimelerin yapısal özelliklerini de inceler.

Lafızların vaz'ını, şahsî ve nev'î olarak ikiye ayırıp değerlendiren Molla Lütü, eşselsilik gibi dilsel olguları vaz' ile ilişkilendirir hatta belagatın alt disiplinleri olan beyân ve me'ânî ilimlerini de vaz' nazariyesini esas alarak açıklar. Bu yüzden onun dil ilimlerini tasnif ettiği el-Metâlibu'l-İlâhiyye fi mevzû'ati'l-ulûmi'l-ıluğaviyye adlı eseri, bazı müstensihler tarafından bir vaz' kitabı olarak kabul edilmiştir.

Molla Lütü özelinde vaz' ve dilbilim arasındaki ilişkiyi incelediğimiz bu çalışmada öncelikle modern dilbilim ve vaz' hakkında kavramsal bir çerçeve çizilerek bu kavramların ne anlama geldiği ve dilin bilimsel olarak incelenmesiyle ne kastedildiği ortaya konulacaktır. Bu bölümde birden fazla anlamı olan vaz' teriminin, çalışmamızda hangi anlamda kullanıldığı açıklanacak ve peşi sıra dilbilim hakkında bilgi verilip bu bilim dalının diğer disiplinlerle olan ilişkisine dikkat çekilecektir. Ardından Molla Lütü özelinde, vaz' teorisinin dilbilim çalışmalarıyla kesiştiği bazı ortak noktalar gösterilip klasik dilbilim çalışmalarının, modern dilbilimin çalışma alanlarıyla buluştuğu sesin oluşum süreci ve dilsel olguların zamanla değişimi gibi bazı ortak paydalara işaret edilecektir. Böylece Molla Lütü özelinde vaz' ile dilbilim arasındaki ilişkinin boyutu belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Bilim, Dilbilim, Vaz', Molla Lütü, el-Metâlibu'l-İlâhiyye.

Relationship Between Linguistics and 'ilm al-wad' According to Mullā Lutfī

Summary

In modern times, the existence of original philosophy of the Ottomans in general and Islamic thought in particular, it has been questioned. Besides, original understanding of linguistics has also been one of the most questioned topics. This questioning requires the determination of classical linguistic studies in the Islamic thought tradition and putting forward the theories on which they are based. There are different studies focusing on different periods which defend the idea that Islamic thought has its understanding of language. But in these works, the phenomenon of wad', which is the main theory on which linguistic studies are based, was not taken into account or studied at a theoretical level. Because existence of a original linguistic understanding is only possible by identifying the theories on which this understanding is based and examining them within the framework of linguistics. In this context, our study, which argues that Islamic Thought has its own original understanding of linguistics, aims to evaluate the relationship between modern linguistics and wad' theory.

It is possible to see in Mullā Lutfī's vaz' understanding, the principle of understanding language by avoiding rule-making, which distinguishes linguistics from grammatical studies. He tried to explain language phenomena following the scientific knowledge in the period. He also dealt with the wad' theory, which he based on the classification of linguistic sciences, not only in the Arabic language, but in all languages.

Mullā Lutfī, who stated that people have to communicate to continue their lives, and the most beautiful way to do this is sound, examines the language within the scientific paradigm of his day. Therefore, he uses biology and physics to describe the process of sound formation. In addition, Mullā Lutfī, who explains the mental formes (sūret) that occur when the sound is heard with cognitive psychology, draws attention to the mutual relationship between the heart and brain and the pressure that it creates in the breathing channel. According to him, the utterance follow three defined processings: pressure, breathing and finally sound, respectively. Mullā Lutfī points out that the feature that distinguishes humans and other creatures from each other is reason and the ability to speak. As for the origin of languages, Mullā Lutfī, who considers language as a conventional (iṣṭilâh), not a theological (tawqîf) phenomenon, suggests that language and writing were formed in different periods. He also expresses the fact that after specific stages, language becomes more natural. According to him, more clearly, words are rough at the beginning and they can only express a limited number of meanings at first, but then they start to settle and take a form that expresses more complex meanings.

Mullā Lutfī, while dividing the wad' of words into al-shakhsî and al-naw'î, associates linguistic phenomena such as homophony with wad'. He explains the 'ilm al-bayân and 'ilm al-ma'ânî, which are the sub-disciplines of 'ilm al-balâgha, based on wad' theory. For this reason, his work titled al-Matâlib al-ilâhiyya fî mawdû'ât al-ulûm al-lughawiyya, in which he classified sciences of linguistics was accepted by some scribes as a book of wad'.

This study, which argues that he has a unique understanding of linguistics, focuses on examining the relationship between wad' theory on which the classical linguistics issues is based and the modern linguistics according to Mullā Lutfī (d. 900/1495). To do so, firstly, a conceptual framework is drawn about modern linguistics and wad' in terms of showing how language is studied scientifically, and then, in the example of Mullā Lutfī, the relation of wad' theory with modern linguistics studies is revealed. At the same time, some common grounds where classical linguistics meets modern linguistics fields it is shown. Thus, the close relationship between the discipline of wad' and linguistics is evaluated.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Science, Linguistic, Wad', Mullā Lutfī, al-Matâlib al-ilâhiyya.

Giriş

İslam düşünce geleneğinin kendine has bir dilbilim anlayışı olduğunu savunan, farklı konu, dönem ve düşünörlere yer veren birçok çalışma yapılmakla birlik-

te¹ bu eserlerde, genellikle, klasik dilbilim çalışmalarının üzerine kurulduğu delâlet ve vaz^ç nazariyesi dikkate alınmamış ya da nazarî olarak incelenmemiştir. İlgili çalışmalar, bunun yerine, çoğunlukla klasik dünyada yazılmış bir kitabın, modern dilbilim konularıyla ilişkisi üzerinden çeşitli tahliller yapmıştır.

Hazırlanan eserler konuyla ilgili önemli bilgi ve sonuçlar meydana getirmekle birlikte İslam dünyasında üretilmiş klasik dilbilime ilişkin kuşatıcı bir tasvir sunmadığı gibi bu geleneği şekillendiren hatta bu geleneğin kendisine dayandığı temel nazariye olan vaz^ç ve delâleti de dikkate almamıştır. Bu bağlamda İslam düşünce geleneğinde vaz^ç ve delâlet anlayışını inceleyen Bozkurt'un *Vaz^ç İlmi Ve Ferdinand De Saussure'de Göstergeler* adlı tez çalışması istisna edilebilir. Fakat bu çalışmada da, delâlet ve vaz^ç, bir teori olarak değil, kavram olarak açıklanmıştır.²

Sonuç olarak yapılan çalışmalar, klasik dilbilimle ilgili yazılmış bir eserin, düşünce geleneğinde hangi ana soru veya soruların devamı niteliğinde kaleme alındığını tespit etmemiş ya da yapılan kısmî tespitler yetersiz kalmıştır. Bu yüzden de "İslam düşünce geleneğinin kendine has bir dilbilim anlayışı vardır." deni(-lebi)lirken bu öncülün devamı olarak gündeme gelen "Özgün fikirleri olan klasik dilbilimciler kimlerdir?", "Disiplinle ilgili öne sürdükleri teoriler nelerdir?" ve benzeri birçok soruya dakik cevap verilememektedir. Bu yüzden hazırladığımız çalışmada *el-Metâlibü'l-îlâhiye* adlı eserinde dil ilimlerini sınıflandıran Molla Lütfi'nin görüşlerinin, vaz^ç teorisinin bir uzantısı olduğu ve Molla Lütfi'nin vaz^ç olgusunu, yaşadığı yüzyılın bilimsel bilgisi ile açıklamaya çalıştığı gösterilecektir.

1. Kavramsal Çerçeve

Dilbilimle vaz^ç teorisinin ilişkilendirilebilmesi ve birden fazla manası olan vaz^ç terimiyle hangi anlamın kastedildiğinin ortaya konulabilmesi, bu iki kavramın ifade ettiği anlama doğrudan alakalı olduğundan öncelikle vaz^ç ve dilbilim hakkında bilgi verilecektir.

1.1. Vaz^ç

Sözlükte "bir şeyi belirli bir yere koymak" (جعل الشيء في حيز معين)³ anlamına gelen vaz^ç, terim olarak iki şekilde tarif edilir: a) "bir şeyi, bir anlama karşılık olarak belirlemek" (تعين الشيء بإزاء المعنى), b) "bir şeyi, kendi başına bir anlama delâlet etmek üzere belirlemek" (تعين الشيء للدلالة على معنى بنفسه)⁴ dir.⁴ Buna göre vaz^ç, söz gelimi m,a,s

¹ Örnek olarak zikredilebilecek bazı çalışmalar: M. Şirin Çıkar, "Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: İbnü's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği", *EKEV Akademi Dergisi* 20 (2004), 345-356; Ahmet Yüksel, "Dilbilim Açısından Kurân'da Zâid Harfler", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/3 (2004), 171-183; Yakup Civelek, "Arap Dilbiliminde 'Müselles' Kavramı," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2001), 475-490.

² Çetin Bozkurt, *Vaz^ç İlmi ve Ferdinand de Saussure'de Göstergeler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

³ Abdulfafur el-Lârî, *Hâşiyetu Abdilgafûr 'ale'l-Câmî*, (Dersâadet: Matba'a-i Osmâniyye, 1309) 8.

⁴ İsferyâinî İbrâhim b. Muhammed b. 'Arabşâh 'İsâmüddin, *'İsâm 'ale'l-Vaz'iyye* (1208), 9. Benzer vaz^ç

ve a harflerinden oluşan masa kelimesinin, "ayaklar veya bir destek üzerine oturulmuş tabladan oluşan mobilya" anlamına konulmasını yani masa lafzının mezkûr manaya tahsîs edilmesini konu edinir. Bu itibarla vaz', bir lafzın manaya delâletini ve bunun keyfiyetini inceler. Yukarıda geçen tanımlardan anlaşıldığı üzere tahsîs işleminin, temel unsurlarından olan lafız ile anlam ve bunlar arasındaki ilişkiyi kurran delâlet, vaz'ın gerçekleşmesi için zorunludur.

İslam düşünce geleneğinde farklı anlamlarda kullanılan vaz', söz gelimi bir çocuğa Ömer isminin verilmesinde olduğu gibi bir lafzın bir manayı temsil etmesi veya lafzın belirli bir manada, vaz' edildiği ilk anlamdan daha meşhur olması (galebe-i isti'mâl) şeklinde tanımlanır. Ayrıca vaz', bunların dışında "Vaz' mecazın şartlarından mıdır?" cümlesinde olduğu gibi sadece kullanım (isti'mâl) anlamına da gelir.⁵ Buna göre vaz'ın 3 ayrı anlamı vardır. Çalışmamızda kullanılan vaz' ile bu manalardan birincisi yani lafzın manayı temsil etmesi kast edilmektedir.

Bir ilmin ana hatlarını, başka bir ifadeyle alt disiplinlerini ve muhtevasını bilmek, ilgili bilim dalında tartışılan konuların tespit edilmesiyle doğrudan alakalı olduğundan vaz'la ilgili kaleme alınmış temsil gücü yüksek bir metnin içindekiler kısmını incelemek, bu disiplinde tartışılan konuları belirlemek açısından önemlidir. Bu çerçevede Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ve Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin (ö. 1311/1894) eserleri, incelenmeyi hak etmektedir. Zira Îcî, vaz' disiplinin kurarken, Ali Kuşçu ilgili disiplini diğer alanlardan bağımsızlaştırmıştır. Eğinli İbrahim Hakkı'nın eseri ise kuruluşundan dönemine kadar uzanan kümülatif vaz' birikimini temsil etmektedir.

Vaz' ilminin bazı konuları Îcî öncesinde çeşitli eserlerde tartışılmakla birlikte bu konuda yazılan ilk müstakil eser [*er-Risâletü'l-vaz'iyye*] ona aittir. Fakat vaz' disiplininin bütün konularını kuşatmayan bu küçük risale, disiplinin içeriği ile ilgili yeterli bilgi vermediği gibi vaz'ın ehemmiyetini de ortaya koymaz. Bu yüzden mezkûr risalenin muhtevâsı, vaz'ın mesâilini yansıtmaz.

Îcî sonrası düşünürlerden Ali Kuşçu (ö. 879/1474), vaz'ın mesâilini genişleterek bu disipline farklı ve özgün bir perspektif kazandırır. '*Unkûdü'z-zevâhir*'de, vaz'la ilgili malumatı bir araya getiren ve bunları tasnif ederek çeşitli örneklerle zenginleştiren Kuşçu'nun, kanaatimizce en özgün yönü daha önce Îcî tarafından takip edilen "lafız türlerini incelerken lafız-anlam ilişkisinin esas alınması" modelini terk edip bunun yerine, işlediği konuları doğrudan vaz'la temellendirmesidir.⁶ Çünkü lafzın manaya tahsîs edilmesi çerçevesinde vaz' disiplinine bakıldığında alanın problemleri oldukça daralırken vaz' merkeze alındığında farklı bakış açıları ile vaz'ın muhtevâsı genişlemektedir. Daha açık bir ifadeyle Ali Kuşçu, önceki müelliflerden farklı olarak vaz' ilmini; lafzın manaya tahsîs edilmesi (vaz'), vaz' eden

→

tarifleri için bk. Ali Kuşçu, '*Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf*, nşr. Ahmed 'Affî (Kahire: Matba'atu Dâri'l-Kütübî'l-Mısıryye, 1421/2001), 170.

⁵ Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, '*Nefâisü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*', thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvaz (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995), 2/569, 2/788.

⁶ Abdullah Yıldırım, '*Vaz İlmi ve Unkûdü'z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 50-52.

(vâz'ı), vaz' edilen lafız (mevzû'), kendisi için tahsîs işleminin yapıldığı şey (mevzû' leh) ve vaz'ın hikmeti başlıklarıyla inceleyerek bu bilim dalının sınırlarını genişletmiştir. Fakat bu eser, sözlük bilimin ilkeleri mahiyetinde yazıldığından yani vaz'ı başka bir disiplinden bağımsız incelemeyeceğinden ve vaz'ın bilimleşme sürecinde yazılan ilk eser kabul edildiğinden⁷ vaz' ilminin muhtevasını bu kitap üzerinden belirlemek uygun değildir.

Eğimli İbrahim Hakkı Efendi'nin (1247-1311/1831-1894) hazırladığı vaz' risalesi ise kendi dönemine kadar yazılmış vaz' konularına derli toplu yer verdiğinden mezkûr disiplinin mesâili, bu eser çerçevesinde tespit edilebilir. Bu risalenin muhtevası şöyledir: Eserin girişinde vaz' ilmine dair genel bilgi veren İbrahim Hakkı Efendi, bu bölümde vaz' ilminin konusu, amacı ve tanımı ile ilgili bilgi verdikten sonra vaz'ın unsurlarını zikreder. Risalenin birinci bölümünde vâz'ı açısından vaz'ın kısımlarını inceleyen yazar, burada lugavî lafızların vaz'ını tartışır. İkinci bölümde ise şahsî ve nevî vaz'ı tartışan İbrahim Hakkı Efendi, son bölümde mevzû' leh'in mahiyetini ve kısımlarını tetkik eder. Eserde yer verilen konular şöyle gösterilebilir:

Tablo 1. Vaz Disiplininin Muhtevası

GİRİŞ	BİRİNCİ BÖLÜM	İKİNCİ BÖLÜM	ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Vaz' kavramı	Vâz'ı açısından vaz'ın kısımları	Şahsî vaz' ve kısımları	Mevzû' leh'in mahiyeti
Vaz' ilminin konusu, amacı ve bunlara göre tanımı	Lügavî lafızların vâz'ı	Nevî vaz' ve kısımları	Mevzû' leh'in kısımları

Ek: Vaz'ın unsurları

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561), vaz' alanında telif edilen eserlerin denizden bir damla niteliğinde olduğunu ve henüz konuyla ilgili müstakil bir eserin yazılmadığını söylemesi,⁸ vaz' ilminin konularının tam olarak tespit edilip tartışılmadığını, dolayısıyla da yukarıda zikredilen muhtevanın hasr için değil, örnek kabilinden değerlendirilebileceğini gösterir. İbrahim Hakkı Efendi'nin eseri de dâhil olmak üzere vaz' hakkında yapılan klasik çalışmalar yetersiz olduğundan yukarıda zikredilen konu başlıkları bu disiplinin sınırlarını belirlemez. Aksine yalnızca bir vakıa olarak klasik düşünce geleneğimizde tartışılan konulara işaret eder.

Klasik düşünce geleneğinde vaz', doğal göstergesi değil, yalnızca dil göstermesini konu edinir. Bu yüzden de klasik anlamda vaz', formel/biçimsel mantıktaki -ister lafzî olsun isterse olmasın- tabî'î ve 'aklî delâlet biçimleriyle doğrudan ilgilendirilmez. Formel mantığın yalnızca lafzî-vaz'î delâlet türünü incelemesi, vaz'ın, tabî'î ve 'aklî delâletin ilkesi olmasına aykırı değildir. Çünkü vaz', başta doğal gösterge olmak üzere tüm dil içi ve dil dışı gösterge türlerini kapsar. Bu yönüyle vaz' disiplinini, göstergebilimin verilerinden de istifade edilerek daha sistematik ve bilimsel

⁷ Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkûdu'z-Zevâhir*, 49.

⁸ Ebü'l-Hayr İsmâüddin Ahmed Efendi Taşköprizade, *Mevzu'atü'l-'ulûm* (Dersâadet: İkdâm Matbaası, 1313), 1/169.

bir zeminde incelenebilir. Örneğin trafikte yanan kırmızı ışığın, "dur!" anlamına gelmesindeki temel ilke, vaz^c olmakla beraber vaz^c disiplini, dili konu edindiğinden buradaki delâlet ve bunun şekliyle ilgilenmez.

1.2. Dilbilim

Bildirilişimin kendisiyle gerçekleştiği dil üzerine kadim zamanlardan bu yana çeşitli incelemeler yapılmıştır. Bunların bir kısmı dilin kaynağı meselesinde olduğu gibi felsefeyle, bir kısmı ise belli bir dilin kurallarını tespit etme girişiminde olduğu gibi gramerle alakalıdır.⁹ 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise dil alanında yapılan çalışmaların bir kısmı, felsefi olarak tartışmaya ya da kural koymaya değil, dili, bilimsel ve betimleyici bir metotla incelemeye yönelmiştir. Kısaca "dilini, bilimsel olarak incelenmesi"¹⁰ şeklinde tanımlanabilecek olan dilbilime göre dil olguları, inanç ve ahlak gibi tüm ilkelerden soyutlanmış olarak gözlemlenmelidir. Yani kuralcılık yerine bilimselliğin benimsendiği bu yeni araştırma biçimine göre dil; tarih, gramer ve felsefe gibi alanlardan ayrılmalıdır.

Batıda dile bilimsel bakış kazandıran bu yaklaşım linguistics (dilbilim) ile ifade edilirken bu terimi tam olarak karşılama da klasik İslam düşünce geleneğinde 'ilmu'l-luğa (علم اللغة) ve fikhu'l-luğa (فقه اللغة) adıyla kaleme alınan eserler, bazı dilbilim konularını incelemiştir. Arapça yazılan modern kitaplarda ise dilbilimin karşılığı olarak el-elsuniyye (اللسانيّة), 'ilmu fikhi'l-luğa (علم فقه اللغة) ve el-lisâniyyât (اللسانيّات) isimleri kullanılmıştır.¹¹ Fakat bugün, yaygın olarak linguistics/dilbilim terimini ifade etmek için 'ilmu'l-luğa terkibi kullanılmaktadır.

Daha önce sistematik ve tutarlı birer disiplin olarak tetkik edilmeyen sosyoloji, psikoloji gibi tin bilimleri ile uzay ve genetik gibi çeşitli fen bilimlerinin ortaya çıkması, bilim dünyasında yeni teori ve icatların yapılmasına zemin hazırlamıştır. Dil alanında yapılan çalışmalar, bu yeni buluş ve nazariyeler sayesinde daha geniş bir yelpazeye yayılma imkânı bulmuş, neticede dil, bütün yönleriyle incelenebilir hale gelmiştir. Modern dönemde dil incelemelerinin önemli özelliklerinden birisi, bu çalışmaların disiplinler arası yapılmasıdır. Mesela sesin oluşumu incelenirken fizikle, dil öğrenimi için pedagojiyle, kelimelerin insanlarda oluşturduğu hissi tespit etmek için de başta psikoloji olmak üzere pek çok disiplinle ortak çalışmalar yapılmıştır. Farklı disiplinlerle yapılan bu ortak çalışmalar, modern dilbilimin klasik dilbilimden ayrıldığı yönlerden birine hatta belki de en önemlisine işaret eder. Her ne kadar dilin fizikî ve sosyal yönleri hakkında klasik dünyada da çeşitli nazariyeler üretilmişse de bunlar, sistemli, derinleştirilmiş ve devam eden birer araştırma niteliğinde değildir.

Modern dilbilimin konularını tespit etmek, klasik dünyada tartışılan vaz^c konuları ile çağdaş dilbilimin ortak yönünü göstereceğinden dilbilimin çalışma

⁹ Kâmile İmer vd. *Dilbilim Sözlüğü*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2019), 94.

¹⁰ Eric P. Hamp, Pavle Ivić and John Lyons, "Linguistics", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 14 Mart 2021).

¹¹ Mustafa Kaya, "Modern Arap Dilbilim Çalışmaları", *EKEV Akademi Dergisi* 36 (2008), 340-341.

alanları hakkında kısaca bilgi verilecektir. Dilbilim çalışmaları başlangıçta daha çok dillerin yapısı üzerinde dururken sonraları edimbilim gibi sözcelerin üretilmesi ile de ilgilenmiştir. Öte yandan dilbilim, yeni araştırma alanları ile birleşince dilin ana öge olduğu karma bir alan da meydana gelmiştir.¹² Bu çerçevede dilbilim çalışma sahalarını, mikro (micro) ve makro (macro) olarak iki kısımda değerlendirmek uygun olacaktır.¹³ Mikro alanlar dilbilimin temel çalışma zeminini oluştururken makro alanlar dilbilimin diğer disiplinlerle ilişkisini inceler.

Dilbilimin mikro alanları tam ortada insanların kullandıkları sesleri inceleyen ses bilgisi (phonetics), ardından ses örüntülerini inceleyen sesbilim (phonology), peşinden ise kelimelerin yapı ve şekillerini inceleyen biçimbilimden (morphology) oluşur. Bu halkaları sırasıyla cümle yapılarını araştıran sözdizimi (syntax), kelime veya kelime öbeklerinin manalarını ve bu manalar arasındaki ilişkiyi inceleyen anlambilim (semantics) ile mütekellim ile muhatap arasındaki iletişimde dilin kullanımını, cümlelerdeki bağlam ve muktezâyı inceleyen edimbilim (pragmatics) takip eder.

Dilbilimin makro alanları ise alttan yukarıya doğru genişleyen halkaların aksine bir sıra takip etmeyip, bu halkaları kuşatan disiplinlerden oluşur. Bunların sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmamakla birlikte bu bilim dallarının bazıları şöyle sıralanabilir: ruhdilbilim (psycholinguistics), toplumdilbilim (sociolinguistics), uygulamalı dilbilim (applied linguistics), bilgisayar dilbilimi (computational linguistics), üslupbilim (stylistics), antropolojik dilbilim.¹⁴

Yukarıda zikredilen disiplinlerle inceleme sahasını genişleten dilbilimin ayırıcı vasıflarını J. Lyons şöyle sıralar:

- 1- Modern dilbilim çalışmalarında sözlü dil (spoken language) önceliklidir. Klasik dil çalışmalarında yazı dili esas alınırken çağdaş dilbilim; yazılı dil yerine, sözlü dili temel almayı teklif eder.¹⁵
- 2- Modern dilbilim kuralcı/buyurucu (prescriptive) değil, betimleyicidir (descriptive).¹⁶
- 3- Modern dilbilim tek bir dil yerine, bütün dillerle ilgilenir.¹⁷
- 4- Modern dilbilim, artsüremlilik (diachrony) yerine, eşzamanlı (synchrony) çalışmalara öncelik verir.¹⁸ Eşsüremlilik dilbilim, dilsel olguları, zamandan soyutlayarak tetkik ederken artsüremlilik dilbilim, dilin zaman içerisindeki evrimini inceler.¹⁹ Buna göre artsüremlilik dilbilim, ge-

¹² Mehmet Rifat, *Açıklamalı Göstergibilim Sözlüğü* (İstanbul: Alfa, 2013), 90.

¹³ Dilbilimin çalışma alanları hakkında yapılan bölümlenmelerde uzlaşa sağlanamasa da bunları mikro ve makro olarak tasnif etmek uygun görünmektedir. Bk. Hamp, Ivić and Lyons, "Linguistics".

¹⁴ Benzer bir sınıflama için bk. Yunus Alyaz, "Dilbilim Dersinin İçerik, Amaç ve Kazanımlarına Yönelik Öğrenci Tutumları", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19/1 (2016), 26; Hülya Aşkın Balcı, "Etkileşim Dilbilimi ve Toplumdilbilim", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/68 (2019), 46.

¹⁵ Lyons, J., "Linguistics: The Scientific Study of Language", *In Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge: Cambridge University Press), 38-42.

¹⁶ Lyons, "Linguistics", 42-44.

¹⁷ Lyons, "Linguistics", 44-45.

¹⁸ Lyons, "Linguistics", 45-50.

¹⁹ Muhammed el-Guraybî, "Âliyyâtü't-Tecdidî'l-Luğavî min Hilâli Durûs fî-Lisâniyyâtî'l-Âmme li

riye (retrospective) ve ileriye (prospective) yönelik iki farklı çalışma sahasına sahiptir.²⁰

- 5- Modern dilbilim araştırmalarında yapısal bir yönelim (structural approach) vardır.²¹
- 6- Modern dilbilim araştırmalarında dil (langue) ve söz (parole/speaking) ayrımı vardır.²²

Dilbilimi, gramer gibi klasik dil çalışmalarından ayıran temel özelliği dil ve söz ayrımında gören Ferdinand de Saussure'a²³ göre söz, kişiye özgü olduğundan homojen bir yapı arz etmez; dil ise bireyden bağımsız, daha doğru bir ifadeyle bireyin müdahalesine kapalıdır. Bu yüzden de toplumdaki bağımsız olarak tek başına bir birey, gramer kuralları üretmediği gibi yeni kelime de türetmez.²⁴

Sistematik bir görüntü arz etmese de yukarıda sayılan bazı makro ve mikro dilbilim çalışma alanları, -Molla Lutfi örneğinde görüleceği üzere- klasik dilbilim incelemeleri yapılırken dönemin bilimsel imkânları çerçevesinde dikkate alınıp tartışılmış ve dil, bilimsel bir zeminde incelenmeye çalışılmıştır.

İslam düşünce geleneğinde dilbilim çalışmalarının sistemli ve tutarlı olarak devam etmesi başka bir ifadeyle modern dönemde yapılan incelemelerin klasik eserlerin devamı niteliğinde olması için, öncelikle, klasik dilbilim çalışmalarının hangi zeminde yapıldığı tespit edilmelidir. Bu yüzden çalışmamızda, klasik dilbilim incelemelerinin üzerinde yapıldığı vaz' düşüncesi ile dilbilim ilişkisi üzerinde durulacak ve yeri geldikçe klasik dilbilimle modern dilbilimin ortak paydalarına dikkat çekilecektir.

2. Dilbilim-Vaz' İlişkisi: Molla Lutfi Örneği

Klasik bilim dünyasında vaz'ın ifade ettiği anlam ve yüklendiği fonksiyon ilimler tasnifine (تصنيف العلوم/Classification of the sciences) dair kaleme alınan eserlerle tespit edilebilir. Fârâbî (ö. 339/950), İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) gibi pek çok düşünür konuyla ilgili çeşitli çalışmalar kaleme almıştır. Fakat bu çalışmalar vaz' dışında farklı bir zemine dayandığından bunları incelemek konumuz açısından faydalı olmayacaktır. Bu yüzden, bu makalede vaz' nazariyesini çalışmasının merkezine alan Molla Lutfi'nin *el-Metâlibü'l-ilâhiyye* adlı eseri incelenecektir. Nitekim Fazlıoğlu, bu eserin genellikle vaz' mecmualarında bulunduğunu, kitabın vaz'la ilgili kısmının müstakil olarak haşiyesiyle birlikte istinsah edildiğini ve eserin sonuna müstensihlerin "vaz' risalesi sona erdi" şeklinde kayıt düştüklerini söyleyerek Molla Lutfi'nin bu kitabı

→

Ferdinand Saussure", *el-Mecelletü'l-'Arabîyye li'l-'Ulûmi'l-İnsânîyye* 30/120 (2012), 55.

²⁰ Ferdinand De Saussure, *Course in General Linguistics*, ed. Charles Bally-Albert Sechehaye, çev. Wade Baskin (New York: Philosophical Library, ts.), 90.

²¹ Lyons, "Linguistics", 50-51.

²² Lyons, "Linguistics", 51-52.

²³ Jonathan Culler, *Saussure* (Glasgow, Fontana, Great Britain: William Collins Sons & Co Ltd, 1976), 29-30.

²⁴ Saussure, *Course in General Linguistics*, 9, 14.

nın vaz' merkezli bir ilimler tasnifi olduğunu söyler.²⁵

Molla Lutfi, dibaceden hemen sonra dilin ve yazının kökenine girmeden insanın doğası gereği medenî olduğunu yani yalnız yaşamasının mümkün olmadığını, hayatını sürdürmek için kendi türüyle ortaklık kurmak zorunda olduğunu, bunun ise ancak iletişimle meydana geldiğini söyler. İletişim için en uygun yolun ise ses olduğunu söyleyen Molla Lutfi, bunun sebebinin sesin sabit ve yığılgan olmaması ve sesin varlık âlemine geçerken başka bir alete ihtiyaç duymaması ile ilişkilendirir.²⁶ İnsanoğlunun sese yani konuşmaya olan ihtiyacını, onun toplumsal bir varlık olması ile açıklayan yazar, kaleme aldığı hâşiyede sesi, dönemin tıp bilgisine uygun olarak fizikî; sesin ifade ettiği zihnî sûretleri ise dönemin kognitif psikoloji anlayışı ile açıklar.²⁷ Buna göre kalp ile dimağ arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Bu ikisi birbiri ile etkileşim halindedir. Yani nefiste oluşan idrâkî sûret, dimağdaki idrak güçlerinde hâsıl olduğunda bunun etkisi kalpte ortaya çıkar. Bu durumda ise kalp, doğal bir şekilde hareket edip nefes mecrasında basınç uygular. Bu basınç sonucunda nefes alma, sonuçta ise ses meydana gelir. Bu ses de idrak edilen sûretlere delâlet eder ki bu da tab'î bir delâlettir. Dönemin fizik ve tıp ilmi çerçevesinde temellendirilen tab'î delâlet, formel mantıktaki lafzî-tab'î delâletin karşılığıdır. Bu tür delâlet Molla Lutfi'ye göre bütün canlı türlerinde görülür. İnsan ile diğer varlıkları ayıran şey, insanın irade ve akıl kuvvetidir ki insan, bunlar sayesinde yukarıda anlatılan doğal süreci kontrol altına alıp vaz'î delâleti meydana getirir.²⁸

İnsanın doğal olarak sesi kullanmak zorunda kaldığını belirten Molla Lutfi'ye göre insan sahip olduğu imkânlarla harfleri oluşturur. Sonrasında ise idrak edilen şeylere delâlet etmesi için her sese belli bir harf tayin edilir. Uzun bir zamanın ardından bu yol, insanların duygu ve düşüncelerini ifade etmesi için kullanılıp yaygınlaşır. Fakat doğalarının ve kullandıkları aletlerin farklılığına göre zamanla insanlar gruplaşıp farklı milletler ortaya çıkar. Bu gruplaşma ve başta bölge etkeni olmak üzere insan doğasında ve psikolojisinde meydana gelen bazı farklılıklar, çeşitli şekillerde tezâhür eder. İlgili farklılıkların dile yansımaları harflerin kesimi, mahreç ve terkiplerin değişimi şeklinde meydana gelir. Böylece diller birbirinden farklılaşır. Sonraları ise vaz'daki incelik ve hikmetlere riayet edilerek konuşulan diller, akıcı ve tatlı bir hal alır. Sonuçta ise daha önce dillerde bulunan karışıklık ve zorlamalar ortadan kalkar. Bunun en bariz şeklinin Arap dilinde olduğunu söyleyen Molla Lutfi, diğer diller ile Arapça arasında karşılaştırma yapar.²⁹

Tartışmalı olmakla beraber dilbilim ve dil felsefesinin ortak çalışma alanlarından olan dillerin kökeni ve dilin evrimsel gelişimi ile ilgili Molla Lutfi'nin yuka-

²⁵ Tokatlı Hasanoğlu Lutfullah Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması, (el-Metalib el-ilahiyeye fi mevzuat el-ulum el-luğaviyye) -Eleştirel Metin ve İnceleme-Tokatlı Hasanoğlu Lutfullah [Molla Lutfi], Şükran Fazlıoğlu* (İstanbul: Kitapevi, 2012), 55.

²⁶ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 216.

²⁷ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 64.

²⁸ Sami Arslan, *Molla Lutfi'nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Ser'iyye ve'l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 4-5.

²⁹ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 216-218.

rıda zikredilen yaklaşımı; dönemin fizik, tıp ve kognitif psikoloji gibi disiplinlerinden elde edilen verilere dayanır. Başka bir ifadeyle Molla Lutfi'nin dille ilgili mezkûr açıklamaları, modern dilbilimde olduğu gibi disiplinler arası çalışmalar sonucunda üretilmiştir. Dilin vaz'ını [kaynağını] insanın sosyal bir varlık olmasıyla açıklayan Molla Lutfi, vaz' disiplini ile tin ve fen bilimleri arasında ilişki kurmaya çalışır. Kalp ve dimağ arasındaki karşılıklı ilişkiyi ve sesin oluşmasını dönemin tıp bilgisi ile açıklamaya çalışan Molla Lutfi, dilin vaz'ına olan ihtiyacı, çeşitli biyolojik ve psikolojik çıkarımlarla destekler.

Molla Lutfi, vaz'î delâlet yoluyla oluşan iletişimin milletlerin ve yaşadıkları yerlerin farklılaşması sonucunda değiştiğini ifade ettikten sonra sözlü-vaz'î delâletten yazıya geçişi anlatır. Ona göre dil gibi yazı da toplumsal ihtiyaçları karşılamak için vardır. Sözlü iletişim, kaynak ile alıcı arasındaki duygu ve düşüncenin aktarım gereksinimiyle yani zamansal olarak şu anla alakalıyken yazı, sadece şimdiki zamanla değil -bilginin nesillere intikali dikkate alındığında- geçmiş ve gelecek zamanla ilgilidir. Zamansal ihtiyacı açıklamak için hâzır (şimdiki zamanda muhatap konumunda olan kişi) ve gelecek nesil (geçmiş ile şimdinin birikimini elde eden kuşak) kavramlarını kullanan Molla Lutfi, şimdiki zamanda yazıya ihtiyaç duyulmasını gâib (şimdiki zamanda muhatap konumunda olmayan kişi) kavramıyla açıklar.³⁰ Toplumsal ihtiyaç teorisi etrafında şekillenen sözlü ve yazılı iletişim anlayışına göre konuşma, kaynak ile alıcı arasındaki iletişimi sağlamak için yeterliyken yazı, bütün insanlar arasındaki iletişim için uygundur. Buradan hareketle sözsel iletişimin daha geniş kitlelere ulaşmak bakımından eksik ve yetersiz olduğu söylenebilir.

Fazlıoğlu'nun yatay (mütakellimin şimdiki zamanda muhatap ve gâiple iletişimi) ve dikey düzlem (mütakellimin gelecek zamandaki kişilerle iletişimi) olarak adlandırdığı³¹ bu iletişim, dil dışında başka bir bildirişim aracını gerektirmektedir ki bu da yazıdır. Yatay iletişim fikir ve sanatların geliştirilmesi amacıyla hizmet etmekle birlikte genellikle insanın bireysel ihtiyacını karşılamaya yönelik iken dikey düzlemdeki bildirişim türü; bilim, sanat ve düşüncenin ilerlemesi ile tarihi bilginin nakledilmesi ile alakalıdır.

Yazının oluşmasını hâzır, gâib ve gelecek nesil etrafında temellendiren Molla Lutfi, lafızlar olmaksızın sözgelimi yalnızca resimlerle iletişimin mümkün olup olmadığını sorgular. Ona göre mesela cevher için bir resim, araz için bir resim hatta bütün kavram ve nesnelere için çeşitli şekiller düşünülerek bir tür delâlet meydana gelebilir. Fakat bazı istisnalarla beraber manaların anlaşılması için lafızlara ihtiyaç duyulacağından anlamların akledilebilmesi için lafızların tahayyül edilmesi gerekir. Buna göre dil dışı göstergeler, manalar [veya zihnî suretler] için değil, bizâtihi lafızlar için vaz' edilmiştir. Nitekim harfleri hatta terkip sırasında sükûn, şedde ve med gibi okuyuş tarzlarını belirtmek için de çeşitli şekiller kullanılmıştır.³²

³⁰ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 213-214.

³¹ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 67.

³² Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 213-214.

Molla Lütü'nin dilin vaz'ına dair yukarıda geçen sözlerinden dilin ilahî kaynaklı değil, toplumsal olduğu ve dil ile yazının aynı anda meydana gelmediği hatta insanoğlunun ancak belirli süreçlerden sonra hata ve zorlamalardan uzak bir konuşma yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, insanın doğal olarak sesi kullanmak zorunda kaldığını sonrasında sesi parçalara ayırdığını ve akabinde dili güzelleştiren unsurları dile eklediğini ifade eder. Dillerin çoğalmasını da çeşitli sosyolojik ve fiziksel unsurların bir araya gelmesi ile açıklayan Molla Lütü, dilbilimsel açıklamalarını dönemin fizik, psikoloji, tıp ve sosyoloji gibi ilim dallarıyla ilişkilendirir ve dili bütün yönleriyle kuşatmaya çalışır. İleride ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere Molla Lütü'nin, dilin sosyal hayattaki değişimlerden etkilenmesini ve dil verilerinin çeşitli lafzî ve anlamsal farklılıklara maruz kalmasını ifade eden menkûl lafızların vaz'ını incelemesi, toplumdilbilim ile onun dil çalışmaları arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir.

Yukarıda nakledilen sözlerinden dili, sürekli ilerleyen bir gelişim içinde gördüğü anlaşılan Molla Lütü'nin Arapçanın üstünlüğünden bahsettiği aşağıdaki pasaj izaha muhtaçtır. Çünkü onun sözlerinden, dil alanında yaşanan pozitif ve sürekli ilerlemenin Kurân-ı Kerîm'in gelmesiyle son bulduğu, başka bir ifadeyle belâgat ve fesâhat konusunda Kurân-ı Kerîm'in ötesine geçilmeyeceği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla dilin doğuşu ile Kurân-ı Kerîm'in inzâline kadar uzanan süreçte dil doğrusal olarak ilerlerken bir noktadan sonra bu gelişim durmuştur.

"Böylece onlar Arapça'yı birçok sanatsal şekiller, eşi görülmemiş itibarlar, ince hikmetler ve kıymetli nüktelerle vaz' ettiler. Bundan dolayı Arapça, tibyân ve sağlamlık yönüyle dillerin en açığı, yükseklik bakımından ise en şaşılanıdır. Belagat ehlinin çokluğu bu konuda senin için yeterli bir kanıttır. Hatta bunlar, [dil ve belagat açısından] insanların kendilerine yetişmesinin neredeyse mümkün olmayacağı bir seviyeye ulaşmışlardır. Bu sebeple onlar, secde ettikleri kasidelerini [Ka-be'ye] asıyorlardı. Vahiy gelmemiş olsaydı bu kasidelere hâlâ Hicaz bölgesinde secde ediyor olacaktı. Arapça dışında hangi dil için böyle bir durum meydana gelmiştir ki!"³³

Molla Lütü yukarıda anlatılan dilbilim konularının hemen sonrasında kısa bir bölüm olarak 'ilmu mehârici'l-hurûf'a (harflerin çıkış yerlerinin kendisiyle bulunduğu disiplin) yer verir, akabinde ise vaz' ilminin mahiyetine ve muhtevasına dair çeşitli bilgileri zikreder. O dilin vaz'ı hakkında şöyle der:

"Dili vaz' eden yani lafızları belirli anlamlara tahsîs eden kişi (veya kişiler), harflerden çeşitli lafızlar oluşturmuş ve farklı vaz' yöntemleri ile dakik manaları gözeterek bu lafızları çeşitli anlamlara vaz' etmiştir. Dili vaz' eden, vaz'-ı şahsî ile müfret manalara müfret lafızları vaz' etmiştir. Şahsî vaz' şu üç şekilde meydana gelir: a- Özel isimlerde ve 'alem-i cinslerde olduğu gibi vaz' hâs, mevzu' leh hâstır. b- Zamirler, ism-i mevsûller, ism-i işâretler, ism-i fiiller, fiiller, harfler, harf manasını içeren eyne ve haysu gibi zarflarda olduğu gibi vaz' 'âm, mevzu' leh hâstır. c-

³³ Molla Lütü, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 214-215.

Bütün nekrelerde olduğu gibi vaz' 'âm, mevzu' leh 'âmdir."³⁴

Molla Lütü'nin yukarıdaki sözleri her ne kadar Arap dili özelinde zikredilmiş olsa da vaz'-ı şahsî'nin mezkûr kısımları, Arap diline özel olmadığından bu konu dilbilimin konuları arasında incelenebilir. Zira dilbilim, dili, dil olmak haysiyetiyle incelediğinden lafızların belli manalara tayin edilmesi anlamına gelen vaz' ve vaz'ın Arap diline has olmayan bölümleri, mikro dilbilimin mesâili arasında değerlendirilebilir. Söz gelimi dili vaz' eden yani lafızlara belirli anlamlar yükleyen(-ler), muayyen bir manayı belirli bir lafza tahsîs ederse buna vaz' hâs, mevzu' leh hâs denilir. Bu ilke sadece Arap dilinde değil, özel isimlerin kullanıldığı bütün dillerde görülmektedir. Harry, Ömer ve diğer isimlerin muayyen zatlara delâleti vaz'ın hâs, mevzu' lehin hâs olması şeklindedir. Benzer şekilde zamirlerin ismin yerini tuttuğu bütün dillerde vaz'ın 'âm, mevzu' lehin hâs olma durumu geçerlidir. Mesela İngilizcede she zamiri kullanıldığında -dili vaz' eden, müteaddit cüziyyâtı kapsayan küllî bir manayı düşünüp bunu, zikredilen cüziyyâtın her bir ferdine uygun olan bir lafza tahsîs ettiğinden- bu lafız Olivia, Sophie ve daha birçok bayan ismi için uygun olmakta fakat bunlardan yalnızca birisi için kullanılmaktadır. Şahsî vaz'ın üçüncü kısmını oluşturan, vaz'ın 'âm, mevzu' lehin 'âm olması yani dilin kurucusunun küllî bir manayı düşünüp bu küllî mana için bir lafız tayin etmesi şu şekilde gerçekleşir: Dili vaz' eden, varlık âleminde (bu, zihnî varlık da olabilir) bulunan cüzî bir manayı değil, bilakis bu cüzî manaların hepsi için kullanılabilir küllî bir anlamı tasavvur eder. Bu küllî mananın özelliği, altında bulunan pek çok ferde şamil olmasıdır. Arkasından bu küllî manayı belirlemek için cüzî bir lafız tayin eder. Söz konusu küllî mana bütün fertlerde bulunduğu için bunları ifade etmek için vaz' olunan cüzî lafız da bütün fertler için kullanılabilir. Mesela dili vaz' eden, ağaç lafzını varlık âlemindeki herhangi bir ağacın sûreti için değil, bütün ağaçlar için kullanılabilen küllî bir sûret için vaz' etmiştir. Yani cins isim olan ağaç kelimesinin mevzû' lehi, 'âm (genel)dir. Dolayısıyla ağaç denildiğinde bu lafız elma, armut gibi pek çok ağaç türü için kullanılabilir. Dilde bu şekilde vaz' edilmiş lafızlar olmadığından Molla Lütü, vaz'ın has mevzu' lehin 'âm olma durumunu zikretmez.

Molla Lütü herhangi bir dilde kullanılan lafızların genel ve özel manaya vaz' edilme durumlarını çeşitli örneklerle zikrettikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

"Bazen, bir manaya delâlet eden birden fazla lafız olabilir. Nitekim müterâdif (eş anlamlı) lafızlar böyledir. Bazen de bir lafız birden fazla manaya delâlet edebilir; bu, ya menkûl lafızlarda olduğu gibi manalar arasındaki bir ilişki yoluyla ya da müşterek (eşsesli) kelimelerde görüldüğü gibi anlamlar arasında ilişki olmadan meydana gelir."³⁵

Molla Lütü dili vaz' edenin, mevzû' lehin özel ve genel olmasına göre varlıklarını isimlendirdiğini anlattıktan sonra bir dil olgusu olarak eş anlamlı ve eşsesli sözcüklerden ve lafızların dilin sosyal hayattaki değişimlerden etkilenip çeşitli

³⁴ Molla Lütü, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 211-212.

³⁵ Molla Lütü, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 211.

farklılıklara maruz kalması anlamına gelen menkûl lafızlardan bahseder.³⁶ Menkûl lafızlar, salât/namaz kelimesinde olduğu gibi şer'î, dâbbe/hayvan lafzında olduğu gibi örf-i 'âm, filozof ve kelamcılarının kullandığı 'araz teriminde olduğu gibi örf-i hâs olarak üçe ayrılır. Yani sözlükte dua etmek manasına gelen salât kelimesiyle, din dilinde kıyâm ve rukû' gibi özel fiillerden oluşan bir ibadet; hareket etmek anlamındaki debbe lafzından türeyen dâbbe kelimesiyle, Mısır'da eşek, Irak'ta ise at³⁷; yok olan şey anlamına gelen 'arazla ise kelâmçıların dilinde zat ile kâim olmayan mana kastedilir. Karâfi'nin (ö. 684/1285), bu bağlamdaki aşağıdaki sözleri kayda değerdir:

"Şeriatın hâmilleri naks, kalp, 'aks ve diğer ibadetleri isimlendirmek için belli bir zaman ve mekânda bir araya gelip anlaşmamışlardır. Özel bir bekleme şekli olan itikâfi, abdestin özelliklerinden olan muvâlât ve tertibi isimlendirmek için de bir araya gelmemişlerdir. Benzer şekilde bir örf ehli de dâbbe lafzını, eşek veya farklı bir şey için kullanmak için toplanmamıştır. Bilakis ilgili isimlerin bu manalarda kullanımı yaygınlık kazanarak bu lafızlar söze döküldüğünde yalnızca kendileri anlaşılacak şekilde diğer manalar terkedilmiştir."³⁸

"Lafzın, belirli bir manada diğer anlamlarından daha meşhur olması" olarak tanımlanan menkûl lafızlar, karinesiz diğer anlamlar için kullanılmaz ve bu lafızlar duyulduğunda akla gelen ilk anlam, kelimenin sonradan kazandığı yeni manadır. Bu yüzden menkûl lafızların hakikat ve mecâz-ı lugavî olduğu söylenmiştir.³⁹ Söz gelimi dâbbe/canlı lafzının, Mısır'da eşek için kullanımı, hakikat-i örfî ve mecâz-ı lugavî olup bütün hareket eden canlılar için kullanımı ise hakikat-i lugavî ve mecâz-ı örfîdir.⁴⁰

Dilde yaşanan anlam değişimi, menkûl lafızlarda açık şekilde görülür. Nitekim yukarıda geçtiği üzere dâbbe kelimesi sözlükte hareket eden anlamına gelirken zamanla lafzın taşıdığı anlam değişmiş ve lafzın anlamında daralma yaşanmıştır. Bu örnek toplumsal olayların dil malzemesini nasıl etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir.

Molla Lütî şahsî vaz', eş seslilik, eş anlamlılık ve lafızların mana değişiminden bahsettikten sonra nev'î vaz' konusuna şu sözlerle geçiş yapar: "Daha sonra bazı lafızlardan çeşitli formlarda/heyet yeni lafızlar türettiler. Bu türetilen yeni formlar da nev'î vaz' yoluyla manalara vaz' edildi ki bu da şahsî vaz' da olduğu gibi üç kısımdır."⁴¹

Molla Lütî metinde nev'î vaz'ın çeşitlerine temas etmez fakat Hâşiy'e'de bu konu üzerinde ayrıntılı olarak durur. Nev'î vaz'da dilin kurucusu, lafzın kendisini

³⁶ Arslan, *Molla Lutfî'nin er-Risâle fî'l-Ulûmî's-Şer'iyye Adlı Eseri*, 10.

³⁷ Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. Talha er-Reçrâcî eş-Şevşâvî, *Ref'ü'n-nikâb 'an Tenkîhi's-Şihâb*, Ahmed b. Muhammed es-Serâc (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 2004), 1/189-190.

³⁸ Karâfi, *Nefâisü'l-usûl*, 2/569.

³⁹ Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fî ihtisârî'l-Mahsûl fî'l-usûl* (Beyrut: Daru'l-Fikr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1424/2004), 24.

⁴⁰ Muhammed Aziz Cu'ayt, *Menhecü't-tahkîk ve't-tavzîh li halli gavâmizi't-Tenkîh* (Tunus: en-Nehda, 1340/1921), 1/44.

⁴¹ Molla Lütî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 210.

dikkate almadığından genel bir hüküm tayin eder. Daha açık bir ifadeyle nev'î vaz'da belirli özellikleri taşıyan tüm formlar aynı manayı ifade eder. Şahsî vaz'dan farklı olarak nev'î vaz'da dilin kurucusu, sayısız lafızlarda geçerli olan ortak bir manayı ve sonsuz manalar kümesinden küllî bir manayı tasavvur edip icmâlî olarak bu lafızları ilgili anlamlara tayin eder. Söz gelimi dilin kurucusu "Fâ'il kalıbında olan bütün sülâsiler, ism-i fâildir" dediğinde söz konusu hükme ulaşmak için dârib/vuran, nâsir/yardım eden ve kâtib/yazan gibi sayısız formların ortak özelliklerini icmâlî olarak düşünür. Nev'î vaz' üç kısma ayrılır:

- a- Fe'ale ve diğer fiil formlarında (heyet, sîgâ) olduğu gibi vaz' hâs, mevzû' leh hâstır.
- b- Fiillerin mürekkep heyetlere vaz'ında olduğu gibi vaz' 'âm, mevzu' leh hâstır.
- c- İsm-i fâil, ism-i mefûl, ism-i zaman, ism-i mekân gibi müştak kelime formlarında olduğu gibi vaz' 'âm, mevzu' leh 'âmdır.⁴²

Fiillerin müfred ve mürekkep olmak üzere iki tür nev'î vaz'ı vardır. Söz gelimi fe'ale fiilinin müfret formu, ilgili fiil için sülâsî olup lâme'l-fiilin fetha üzere mebnî olmasıdır. Bu müfret heyet, kök harflerinin ve bunların harekelerinin belirli bir düzen içinde olmasını gerektirir. Mürekkep heyet ise bu fiilin; zaman, masdar ve fâile nispetini içerir. Bu tür heyetler, fiillerin ifade ettiği medlûlü oluşturur. Bundan dolayı fiillerin müfret heyetleri sarf (morfoloji), mürekkep heyetleri ise nahiv (sentaks) disiplinlerince incelenir. Nev'î vaz'ın birinci kısmı olan vaz'ın ve mevzû' lehin hâs olması, fiilin müfred formu içindir.

Nev'î vaz'ın ikinci kısmına yani vaz'ın 'âm, mevzû' lehin hâs olmasına fiillerin mürekkep heyetlerine vaz'ı örnek olarak verilebilir. Mesela nesara/yardım etti fiili geçmiş zamanda birçok faile nispet edildiğinden sayısız manalar için vaz' edilmiştir.⁴³

Nev'î vaz'ın üçüncü kısmı olan vaz'ın ve mevzû' lehin 'âm olmasına örnek olarak ism-i fâil verilebilir. Dilin kurucusu, dildeki bütün ism-i fâilleri tasavvur eder ve bunların hepsine uygun olan bir form belirler. Dili vaz' eden bu formlara sahip vezinleri yani bu vezindeki ism-i fâilleri icmâlî olarak inceleyip ortak bir mana türetmeye çalışır. Bu mana ismi fâil için "lafzın kendisinden türediği kök anlama sahip olan zat" şeklindedir.⁴⁴

Molla Lutfi nev'î vaz'dan sonra, bu disipline tahsis ettiği bölümü bitirmeden önce "Vaz'ın keyfiyetini ve çeşitli itibarlarını belirleyecek kurallara ihtiyaç duyulur. [Fakat] Bu kuralları bir araya getiren bir eser henüz telif edilmemiştir. Allah dilerse böyle bir kitap kaleme almak niyetindeyim." der.⁴⁵ Onun bu sözünden vaz' ilminin daha önceki kaynaklarda yeterince incelenip tetkik edilmediği, dolayısıyla bu disiplinin akîm kaldığı anlaşılmaktadır.

⁴² Arslan, *Molla Lutfi'nin er-Risâle fi'l-Ulûmi'sh-Şer'iyye Adlı Eseri*, 10-11.

⁴³ Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih Ve Problemler*, Editör: İsmail Güler (İstanbul: İSAM, 2015), 516.

⁴⁴ Seyyid Hafız, *Hâşiye-i cedîde 'alâ Ali Kûşî* (İstanbul: Dârü't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1259), 24.

⁴⁵ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 210.

Molla Lütî dil ilimlerine dair kaleme aldığı *el-Metâlibü'l-ilâhiyye*'de, sadece vaz' ilminden bahsederken vaz' kavramını kullanmaz bunun yanında müfredâtı (lafız) oluşturan lugat (leksikoloji), iştikâk (derivation) ve sarf (morphology) ilimlerini açıklarken de vaz'dan yararlanır. Söz gelimi mezkûr disiplinlerin tanımı ve bunların birbirleriyle olan ilişkisinden bahsederken vaz'ı gündeme getiren Molla Lütî, müfred lafızlardan oluşan mürekkepleri yani nahvi (sentaks) ve bununla yakından ilişkili olan muhâvere (muhâdara) ilmini de vaz'la açıklar. Arkasından mürekkep ilimlerden olan me'ânî, beyân, mu'ammâ, lügaz ve bed'î, vaz' ilminin kavramlarından yararlanarak izah eder.

Molla Lütî'nin yukarıda çizilen çerçevede vaz' kavramlarını, çeşitli disiplinleri tanımlarken nasıl kullandığını görmek konumuz açısından faydalı olacaktır. Bu nedenle nahiv ve me'ânî ilimlerinin tariflerine ve bunların birbiriyle olan ilişkisine, vaz' bağlamında yer verilecektir. Mevzû'un mahmûle nispet edilip genellikle bir yargının meydana geldiği cümleler farklı şekil ve anlam düzeylerinde olabilir. Bu kullanımların her birinin bir vaz'ı vardır ve bu vaz' sayesinde alıcı, kaynağın sözünü kavrayabilir. Duygularını sözlü hale getirirken kaynağın niyeti, dış dünyada varlık kazanan dil içi göstergeden farklı da olsa alıcı, kelime ve kelamın vaz'ını esas alır. Zira kaynak, vaz'a uygun olarak sözcükleri bir araya getirip bunları isti'mâl etmekle, alıcı da bu isti'mali doğru şekilde hamletmekle (yorum) sorumludur. İşte kaynağın isti'mal ettiği bu lafızların terkiibini ve farklı tarzlarını nahiv ilmi inceler.⁴⁶ Cümleye ârız olan çeşitli şekiller, mevzû ile mahmûlün bir araya gelmesiyle oluşan asıl yargının dışında kalan tamamlayıcı anlam unsurları ve bunların konuşma ortamına uygunluğu (muktezâ-i hâl) ise me'ânî ilminde incelenir.⁴⁷ Konunun açıklık kazanması için örnek vermek gerekirse "Ali âlimdir" cümlesi, alıcının, kaynağın sözüne inandığı ve kaynağın sözünü pekiştirme ihtiyacı hissetmediği; "Şüphesiz ki Ali âlimdir" cümlesi ise alıcının, kaynağın sözüne inanmayıp ona itiraz ettiği durumlarda kullanılır. Başka bir deyişle mevzû ile mahmûl arasında meydana gelen yargıya zarar vermeden makamın (konuşma ortamı) gerektirdiği ek/tamamlayıcı anlamı me'ânî ilmi inceler.

Dilbilimi klasik dil incelemelerinden ayıran en temel özellik; dilbilimin, dili ve dilin etkileşim içerisinde olduğu bütün varlık âlemini gramerde olduğu gibi kural koyucu olarak değil, betimleyici olarak ele almasıdır. Molla Lütî'nin yukarıda kısmen detaylandığı şahsî-nev'î vaz' ve bunların kısımları gramerle değil, dilin kendi doğasıyla alakalıdır. Bu da dilbilim ile vaz'ın yakın ilişkisini göstermesi açısından oldukça kıymetlidir.

Sonuç

Kelimelerin bir manaya tahsîs edilmesi anlamına gelen vaz', lafzî delâletin ilkesi olduğu gibi aynı zamanda tabi'î delâletin, daha açık bir ifadeyle doğal ve sosyal göstergenin de kurucu ilkesidir. Vaz' ilmine dair kaleme alınan çalışmalar, her

⁴⁶ Molla Lütî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 205-206.

⁴⁷ Molla Lütî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, 210.

ne kadar Arap dili özelinde yazılmış olsa da bu tür eserler, dilleri kural koyma açısından değil, betimleme/tasvîr açısından inceler ve dilin kaynağı ve dillerin birbirine olan üstünlüğü gibi Arap dili dışındaki pek çok konuya da temas eder.

Molla Lutfi'nin *el-Metâlibu'l-ilâhiyye* isimli eseri, vaz' ve dilbilimin ortak çalışma zeminini göstermesi açısından temsil gücü yüksek bir metindir. Molla Lutfi dil bilimlerinin sınıflandırılmasına dair kaleme aldığı bu kitapta dönemin tıp, sosyoloji ve psikoloji gibi bilimsel anlayışlarından yararlanır ve dil bilimlerini vaz' merkezli taksim eder. Dili ve dillerin çeşitliliğini, fiziksel ve doğrusal çizgide açıklayan Molla Lutfi, sestem harfe, harften yazıya nasıl geçildiğini; sesin oluşum süreçlerini, bildirişimin unsurlarını ve estetik açıdan Arap dilinin diğer dillere olan üstünlüğünü inceler.

İnsanların neden dile ihtiyaç duyduğunu, sözlü kültürden yazılı kültüre nasıl geçildiğini, dillerin sayısının nasıl arttığını ve daha birçok dilbilim meselesini inceleyen Molla Lutfi'nin bu eseri, vaz' ve dilbilimin ortak çalışma alanına işaret ettiği gibi İslam düşünce geleneğinde kaleme alınan klasik dilbilim kitaplarının vaz' teorisi çerçevesinde incelenebileceğini de gösterir.

Konuyla ilgili yapılacak bir dizi çalışma sonunda "Modern dilbilimin klasik dilbilim çalışmalarıyla kesiştiği ve ayrıştığı noktalar nelerdir?", "Klasik bir dilbilim anlayışından söz etmek gerçekten mümkün müdür?", "Milli hatta bazen yerel motifler de taşıyan klasik dilbilim düşüncesi, evrensel ilkeler sunar mı?" ve daha birçok sorudan oluşan problemler kümesi ile karşılaşılacak ve bu sorulara daha tutarlı ve ilkeli cevaplar verilebilecektir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Alyaz, Yunus. "Dilbilim Dersinin İçerik, Amaç ve Kazanımlarına Yönelik Öğrenci Tutumları". *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/1 (2016), 23-44.
- Arslan, Sami. *Molla Lutfi'nin İlimlerin Tertibine Dâir er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye Adlı Eseri ve Haşiyesi: Metin-Tercüme-Değerlendirme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Aşkın Balcı, Hülya. "Etkileşim Dilbilimi ve Toplumdilbilim". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/68 (2019), 45-55.
- Bozkurt, Çetin. *Vaz' ilmi ve Ferdinand de Saussure'de Göstergeler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Civelek, Yakup. "Arap Dilbiliminde 'Müselles' Kavramı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2001), 475-490.
- Çıkar, M. Şirin. "Arap Dilbiliminde Kırılma Noktası: Ibnu's-Serrâc ve Nahiv İlminde Usûl Geleneği". *EKEV Akademik Dergisi* VIII/20 (2004), 345-356.
- Çıkar, M. Şirin. "İlk Dönem Arap Dilbilimi". *Kur'an ve Dil: Dilbilim Ve Hermenötik Sempozyumu (17-18 Mayıs 2001)*. 255-264. Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2002.
- Cu'ayt, Muhammed 'Azîz. *Menhecü't-tahkîk ve't-tavzîh li halli ğavâmizi't-Tenkîh*. Tunus: en-Nehda, 1921/1340.

- Culler, Jonathan. *Saussure*. Glasgow, Fontana, Great Britain: William Collins Sons & Co Ltd, 1976.
- Guraybî, Muhammed. "Âliyyâtü't-Tecdîdî'l-Luğavî min Hilâli Durûs fî'-Lisâniyyâtü'l-Âmme li Ferdinand Saussure", *el-Mecelletü'l-'Arabîyye li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye* 30/120 (2012), 51-78.
- Hafız, Seyyid. *Hâşiye-i cedîde 'alâ Ali Kûşî*. İstanbul: Dârü't-Tibâ'ati'l-Âmire, 1259.
- Hamp Eric P., Ivić Pavle and Lyons John. "Linguistics", *Encyclopedia Britannica*. Erişim 14 Mart 2021. <https://www.britannica.com/science/linguistics>.
- İmer, Kâmile vd. *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- İsâmüddin, İsferyâynî İbrâhim b. Muhammed b. 'Arabşâh. *İsâm 'ale'l-Vaz'iyye*. 1208.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fî ihtisârî'l-Mahsûl fî'l-usûl*. Beyrut: Daru'l-Fikr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzîf, 1424/2004.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân. *Nefâisü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvaz. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995/1416.
- Kaya, Mustafa. "Modern Arap Dilbilim Çalışmaları". *EKEV Akademi Dergisi* 36 (2008), 335-350.
- Kuşçu, Ali. *'Unkûdü'z- zevâhir fi's-sarf*. nşr. Ahmed 'Affî. Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2001.
- Lârî, Abdülgafûr. *Hâşiyetu Abdilgafûr 'ale'l-Câmî*. Dersââdet: Matba'a-i Osmâniyye, 1309.
- Lyons, John. "Linguistics: The Scientific Study of Language", *In Introduction to Theoretical Linguistics*. 1-52. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Molla Lütî, Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması, (el-Metalib el-ilahîyye fî mevzuat el-ulum el-luğaviyye)-Eleştirel Metin ve İnceleme-Tokatlı Hasanoğlu Lütfullah [Molla Lütî]*. hzl. Şükran Fazlıoğlu. İstanbul: Kitapevi, 2012.
- Rifat, Mehmet. *Açıklamalı Göstergibilim Sözlüğü*. İstanbul: Alfa, 2013.
- Saussure, Ferdinand De. *Course in General Linguistics*, ed. Charles Bally-Albert Sechehaye, çev. Wade Baskin. New York: Philosophical Library, ts..
- Şevşâvî, Ebü Ali Hüseyin b. Ali b. Talha er-Recrâcî. *Ref'ü'n-nikâb an Tenkîhi's-Şihâb*. Ahmed b. Muhammed es-Serâc. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- Taşköprizade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi. *Mevzu'atü'l-'ulûm*. Dersââdet: İkdâm Matbaası, 1313.
- Yıldırım, Abdullah. *Vaz İlmi Ve Unkûdu'z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme-Değerlendirme)*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz İlmi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. Editör: İsmail Güler. İstanbul: İSAM, 2015.
- Yüksel, Ahmet. "Dilbilim Açısından Kurân'da Zâid Harfler". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* XVII/3 (2004), 171-183.